

Uhorské kontexty obrazu zemianstva v tvorbe Jána Kalinčiaka

Marta Fülöpová

FÜLÖPOVÁ, M.: Hungarian contexts of the portrayals of the gentry in
Ján Kalinčiak's work

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 69, 2022, no. 4, pp. 372-387

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2022.69.4.5>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3732-8144>

Key words: Ján Kalinčiak,
Antal Szirmay, Hungarian gentry,
gentry in literature

The article tackles the portrayals of the gentry in the writing of Ján Kalinčiak (1822–1871) in the Hungarian cultural context. Literature written in Hungary had multiple ties with the gentry: the literary works frequently tackled the topic and many authors – and their readers – belonged to this social class. The article identifies the humorous Hungarian encyclopaedia *Hungaria in parabolis* (1804) authored by the Hungarian scholar Antal Szirmay (1747–1812) as the reference frame for the period portrayals of the gentry. The encyclopaedia synthesised auto-stereotypes of the Hungarian gentry. A comparison of Kalinčiak's characteristics of Hungarian lower nobility with the one developed by Szirmay shows that the former's portrayal of this social class as outlined through such issues as the image of the homeland, history, clothing, and customs was in coherence with the general image of the gentry in Hungary at that time. Kalinčiak also tackled the typical attributes of gentry's speech (anecdotal expressions, humorous undertone, discussing legal disputes, the use of idioms). Kalinčiak's novel *Reštavrácia* ([County elections], 1860) deals with the topic of county elections.

Kľúčové slová: Ján Kalinčiak,
Antal Szirmay, zemianstvo,
zemianska literatúra

Pre Jána Kalinčiaka (1822 – 1871) bola jeho príslušnosť k slovenskému národnému hnutiu uvedomelou a hlboko osobnou voľbou, ktorá odkazovala na jeho morálne zásady. V autobiografickej próze *Vlastný životopis* (1862) začlenil k ideovým východiskám a motiváciám, ktoré mali určujúci dopad na jeho osobnosť, okrem iného aj postoj osobného hrdinstva stáť vždy na strane slabších: „U nás Slovákov tiež nikde prítulky, a práve preto je každý človek, čo sa slovenstva pridržá, hrdinom, bo obsypaný z každej, ale z každej strany nepriateľstvom, nepriazňou, prenasledovaním, ukazuje dušu nie obecnú, každodennú“ (Kalinčiak 2009: 409). Väzby k slovenským veciam vo všeobecnosti však nijako nevyklúčujú uhorskú ukotvenosť jeho tvorby, na čo poukázali už viaceré výskumy.¹ Pri definovaní svojej literárnej témy uhorského života sa sám J. Kalinčiak odvolával na maďarských autorov, porovnával sa s nimi, indikujúc tým paradigmu, do ktorej sa umiestnil: „Tak som ja z mojej strany nikdy nechcel, líčiac život uhorský, preháňať vec podľa vlastného kopyta, ani anglizovať ako Józika, ani francúzovať ako Jókay, ale som sa vynasnažoval líčiť tak, aký je a aký bol, t. j. ako my v Uhrách dýchame a myslíme“ (Kalinčiak 2009: 416). Za svoj kontext si určil uhorskú literatúru. Podľa Petra Kášu uhorská literárna tradícia presahuje „užšie chápaný maďarský kontext a tvorili ju aj texty z nemaďarského jazykového prostredia“, medzi ktoré možno zaradiť tiež Kalinčiakove diela (Káša 2011: 191). Niektoré ich špecifiká, napríklad obraz zemanov či používanie frazeologizmov, možno osvetliť práve uhorskými kontúrami jeho tvorby.

Ešte presnejšie rámcovanie Kalinčiakových próz ponúka koncept uhorskej zemianskej literatúry v maďarskom kontexte. Definoval ho napríklad literárny historik a prozaik Antal Szerb (1901 – 1945), ktorý v diele *Dejiny maďarskej literatúry* (Magyar irodalomtörténet, 1934, druhé, rozšírené vydanie 1935), dodnes považovanom za relevantný zdroj literárnohistorického uvažovania, predstrel ideové dejiny maďarskej literatúry, v ktorých vymedzil 19. storočie ako obdobie zemianskej literatúry. Za nositeľa národnej kultúry v danom čase považuje uhorské zemianstvo, ktoré predstavovalo bázu spočiatku uhorského, neskôr, po vnútornej diferenciácii uhorských etník, maďarského národného hnutia. Uhorská vrstva zemanov bola v porovnaní so západoeurópskymi krajinami veľmi početná. Drobní kuriálni zemania však nedisponovali majetkami, mnohí z nich sa svojím spôsobom života nijako nelíšili od sedliakov. Postupne sa začali dožadovať nových práv a slobôd, primárne zrušenia absolutizmu, ako to načrtli občianske revolúcie v Európe. Súčasne si však pestovali aj vlastný pocit privilegovanosti a výnimočnosti, pri ktorom sa opierali o kult minulosti (Szerb 1935: 181). V tejto súvislosti uvažuje A. Szerb o vnútornom etickom kódexe, nepísanom, inherentnom zemianskom hodnotovom systéme zemianstva, ktorý si literárni tvorcovia so zemianskym pôvodom (a tí predstavovali väčšinu maďarských autorov 19. storočia) uvedomovali a neprekračovali (Szerb 1935: 183-184). V tvorbe J. Kalinčiaka je badateľné, že sa pohybuje v rámci uhorskej zemianskej kultúry a že nielen vyjadruje a obhajuje jej hodnoty, ale ich aj ironizuje. Zemiansky pôvod z matkinej strany a zemianska výchova, ktorú dostal, boli pre neho do značnej miery definujúce.

1 Bez nároku na úplnosť: Kliský 1946/1947, Chmel 1972, Halász 1998, Káša 2011, Dusík 2014, Dušíková 2020.

Vo *Vlastnom životopise* udáva základné rysy svojho obrazu zemanov: „ucho moje načúvalo slová hrdosti a povedomosti zemianskej so zaľúbením, keď pán krstný alebo pán sváčik hodil hlavou, zatlačil si klobúk na pravé ucho, napravil si kurtku na prsiach, tľapol prítomnému vyprávajúcemu pánu bratovi na plece i povedal: ‚Sto striel sa mu v materi! Nebude to tak, keď to naša familia nechce.‘ Dobrý to ten náš ľud zemiansky! I pohnevá sa, i zmieri sa, i zaveselí sa a je vždy dobrý kamarát“ (Kalinčiak 2009: 408). V citovanom úryvku píše o zemanoch ako o „našom ľude“, zaraďuje ich do skupiny „my“. Hornouhorských zemanov² zobrazuje s pozitívnym autorským prístupom ako príťažlivú spoločenskú skupinu. Ich svet je charakterizovaný vrelými a rozvetvenými príbuzenskými vzťahmi „pánov bratov“, špecifickým odevom, svojským temperamentom a v neposlednom rade i jazykom s výraznými frazeologizmami.

Hungaria in parabolis (1804)

V beletristickej tvorbe J. Kalinčiaka disponuje zemianstvo charakteristikami, ktoré sú blízke obrazom šľachty v európskych literatúrach (patria sem napríklad hrdosť, bojovnosť, láska k slobode a vlasti, vzťah k moci). Majú však aj špecifické črty, ktoré vystúpia do popredia pri prihliadnutí na uhorský kontext zemianskeho obrazu. Jeho prameňom môže byť humorná encyklopédia Antala Szirmayho (1747 – 1812) *Hungaria in parabolis* (Uhorsko v slovných obrazoch) z roku 1804, ktorá sa hneď po vydaní začiatkom 19. storočia tešila veľkej čitateľskej popularite (pre veľký úspech bolo dielo nanovo vydané už v roku 1807).³ Podľa maďarského literárneho historika Istvána Csörsza Rumena obsahuje Szirmayho encyklopédia najrozšírenejšie maďarské národné topopy, ktoré neskôr využili najpopulárnejší maďarskí autori 19. storočia (Csörsz Rumen 2010a: 30).

A. Szirmay bol uhorský zeman so slovenským pôvodom,⁴ tabulárny sudca Zemplínskej a Abovskej stolice, neskôr poslanec uhorského snemu, politik, polyhistor, autor početných spisov o miestnej histórii a geografii, zberateľ písomností (Csörsz Rumen 2010b: 277). Jeho *Hungaria in parabolis* je latinsko-maďarský „slovník“ vedomostí o Uhorsku, v ktorom po latinsky vysvetľuje vybrané maďarské výrazy, slovné spojenia a frazeologizmy (Csörsz Rumen 2010a: 31). Formálne ho možno považovať za humornú encyklopédiu vedomostí o Uhorsku nadväzujúcu na tvorbu francúzskych encyklopedistov. V prvej časti sa venuje kľúčovým výrazom maďarskej kultúry v oblasti geografie, histórie, gastronómie a numizmatiky (napríklad pusta, vlasť, Skýti, Amazonky, Huni, Atila, Buda, Boh, slanina). Druhá

2 V jeho literárnych dielach vystupujú aj zemanovia s maďarskými tvarmi mien (napríklad Elek Kubínyi v próze *Orava*). Na viacerých miestach píše o Uhorsku ako o polyglotnej krajine: „To by bolo inde rarita, ale u nás v polyglotnej krajine je to úplne v poriadku“ (*Epilóg namiesto prológu k „Orave“*, Kalinčiak 2009: 457).

3 Szirmayho Uhrov prekladám ako Maďarov tam, kde zjavne hovorí o ľuďoch, ktorí používali maďarčinu. Medzi národmi Uhorska však uvádza mnohé iné etnické skupiny – Polovcov, Kumánov, Jásov, Rusov, Valachov, Sásov aj Nemcov, Moravanov aj Slovákov (Szirmay 1804: 66-73). Preto na miestach, kde sa jeho výklad na základe kontextu týka tejto širšej multietnickej uhorskej skutočnosti, používam výraz Uhri.

4 Tiež Anton Sirmaj. Jeho materinským jazykom bola pravdepodobne slovenčina, po maďarsky sa naučil ako sedemročný (Csörsz Rumen 2010b: 288). V diele sa Slovákom venuje na mnohých miestach, niekde láskavo, inde dehonestujúco. Uvádza ich medzi národmi Uhorska („Nationes Hungaricæ“, Szirmay 1804: 66). Spája s nimi dehumanizačné frazeologizmy (tót nem ember – Slováci nie je človek, Szirmay 1804: 70), ale uverejňuje aj rýmovo organizovaný zoznam slovenských zemianskych rodov v dvadsiatich dvoch strofách, ktorý predstavuje najdlhšiu báseň v jeho encyklopédii (Szirmay 1804: 70-73).

časť uvádza maďarské príslovia a frázy, často aj právnického charakteru, zoradené podľa abecedy na základe kľúčových slov bez systému raz v latinčine, inokedy v maďarčine (napríklad Comites, Fítfíriť, Husár, Pernahajder). V tretej časti hľadá autor paralely latinských prísloví a ustálených slovných spojení v maďarčine (napríklad *Bis dat, qui cito dat*, *Lupus in fabula*, *Nemo Propheta in patria*). Do svojho výkladu na ilustráciu javov zapája aj maďarské príhovory, básne a anekdoty. Ako špecifickú črtu maďarčiny uvádza zvláštnu záľubu v používaní parabol, slovných obrazov a prirovnaní, čo považuje za tradičný spôsob vyjadrovania maďarského národa. Princíp parabol ilustruje príbehom o Svätoplukovi, ktorý svoju zem predal „obrazne“, pomocou symbolov (Szirmay 1804: 20, Csörsz Rumen 2010a: 34). Szirmayho obraz Maďarov je utváraný na báze výrazov, fráz, slovných obrazov a ustálených slovných spojení. Z jeho pohľadu nedávne 18. storočie vyzerá ako obdobie zabúdania, straty vlastnej identity národa pod rakúskou nadvládou, ale vidí možnosť jej revitalizácie na základe slov, výrazov a prísloví. Frázy uvádza ako dôkaz originality národa, vyjadrenie jeho nedotknuteľných hodnôt, ktoré majú poskytnúť ochranu pred cudzími vplyvmi. Originalitu, „pravosť“ a odlišenie sa od iných považuje za základné, definujúce podmienky bytia národa. Výrazná je potreba zachytenia a konzervácie toho, čo je „naše“, čo je zdrojom jedinečnosti. Motto knihy udáva základné dištinkatívne príznaky národa, za ktoré považuje ošatenie, jazyk a zvyky: „Keď zanecháte šaty, jazyk a zvyky / ihneď prestanete byť tým, kým ste“ (Szirmay 1804, IV. nestránkované).⁵ Szirmayho obraz Maďarov nie je explicitne ani výlučne zemiansky,⁶ ale pri charakteristikách Maďarov dominuje východisko bojovnosti – píše primárne o Maďaroch vojakoch, ktorí obsadili vlasť a od ktorých si svoj pôvod odvodzovali zemaniam (Szirmay 1804: 9). Jeho encyklopédia je považovaná za vynikajúci zdroj poznania dobového uhorského sebaobrazu, lebo zachytáva najdôležitejšie uhorské stereotypy rozšírené v spoločnosti (Csörsz Rumen 2010a: 30-31).

Obraz Uhorska

Zatiaľ nemáme explicitný dôkaz o tom, že J. Kalinčiak mohol poznať toto Szirmayho dielo, pre jeho rozšírenosť a populárnosť je to však pravdepodobné.⁷ V jednotlivých črtách vykazuje veľa styčných bodov s obrazom uhorskej spoločnosti, ako ho podáva A. Szirmay. Ako prvý príklad uvádzam obraz Uhorska.

V encyklopédii *Hungaria in parabolis* predstavuje A. Szirmay Uhorsko pomocou sentencie „*Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*“⁸ (Szirmay 1804: 1). Apostrofuje Uhorsko ako pozemský Kanaán, za hranicami ktorého niet skutočného šťastia. Porovnatelným výrokom uvádza Uhorsko aj J. Kalinčiak vo svojej ranej próze *Milcov hrob* (1845/1846): „*Pekná je, krásna je tá Uhorská krajina*

5 Preklad z maďarčiny M. F.

6 Objavujú sa v ňom napríklad aj pastieri.

7 Vydanie *Hungaria in parabolis* z roku 1804 obsahuje v závere súpis objednávateľov zbierok *Diplomatica Historica*, medzi ktorými sa nachádza aj predstaviteľ rodu Ruttikayovcov (Szirmay 1804: 147), z ktorého pochádzala Kalinčiakova matka. Mimochoodom, Szirmayho osobnosť veľmi pripomína literárnu postavu Ondreja Levického z *Reštavrácie*. R. Kliský konštatuje, že hromadenie porekadiel v *Reštavrácii* charakterizuje práve túto postavu (Kliský 1946/1947: 135) podobne ako v realite A. Szirmayho. Obaja predstavujú staršiu generáciu, majú vrelý vzťah k latinčine a hlboké znalosti o fungovaní zemianskeho sveta.

8 A. Szirmay nie je autorom tohto výroku. K jeho pôvodu bližšie Tarnai 1969.

376 *a šťastný je ten človek, čo sa jej synom nazýva*“ (Kalinčiak 2009: 46).⁹ V románe *Orava* (1870) zobrazuje Uhorsko obklopené prírodnými hranicami Karpát, ktoré sú nemenné a ochraňujú jeho jedinečnosť: „*Hory a vrchy rozdeľujú krajiny od krajín a tvoria tak pevné prirodzené hranice medzi národmi, medzi ich zmysľaním, medzi ich túžbami, medzi ich úsiliami a spôsobom života, bohom samým vyznačené. Tak to i v Uhorsku. Uhorská krajina má jednu, vždy pevnú, nikdy neporušenú hranicu, to sú – Karpaty*“ (Kalinčiak 2009: 281). Slovákov v rámci tejto vlasti považuje za najrýchlejších predstaviteľov Uhrov, u ktorých vznikli a najčistejšie sa zachovali pôvodné a pravé uhorské charakteristiky, a to vďaka tomu, že ich ochraňovali pohoria.

Koncept spojenia prírodných dominánt a národnej charakteristiky nie je u Kalinčiaka axiologický; hodnota Slovákov nevyplýva z ducha prírody, ale je organickým derivátom prírodných podmienok, ktoré nie sú ideologicky sémantizované ako u Jozefa Miloslava Hurbana (Bílik 2011a: 181). Kalinčiakové „horné kraje“ sa neďávajú s dešpektom na dolné, ale sú s nimi solidárne a pri ohrození im prichádzajú na pomoc (napríklad v próze *Milkov hrob* a tiež v románe *Orava*). Pri zobrazení slovenských regiónov vykazuje J. Kalinčiak opäť príznačnú zhodu so Szirmaym. Ten uvádza farbistú, fantastickú etymológiu vybraných toponým Uhorska, ale užšie sa venuje len trom stoliciam – Oravskej, Liptovskej a Spišskej (Szirmay 1804: 24-25). Dve z nich sa priamo objavujú aj v názvoch Kalinčiakových diel (*Knieža liptovské*, 1852; *Orava*, 1870). Podľa Szirmayho vznikol maďarský názov Oravskej stolice „Árva“ (vo význame sirota) tak, že Maďari, ktorým nechutil tamojší ovsený chlieb, odmietli sa tam usadiť a nechali stolicu opustenú, osirotenú. Kalinčiak zrejme reflektuje tento topos, keď v rovnomennom románe píše: „*Známe je, že sa Orava drží od Dolniakov za kraj ovsu, za kraj neúrodný, vrchovatý, na ktorý pánboh zabudol a do ktorého skoro ani vtáča nadoletí; a predsa keď sa kedy Oravcom ich budúcnosť v najkrajšom svetle maľovala, keby sa z domoviny svojej vystáhovali, to pokrútili hlavami, neodišli i vyriekli: ,Hej, veru sa takej vody ako v Párnici nikde nenapíješ*“ (Kalinčiak 2009: 282). S jemnou iróniou sa usiluje obhajovať hodnoty regiónu, ktorý bol medzi Maďarmi považovaný za opustený a macošský.

Dejiny Uhorska

Kalinčiakova tvorba sa až na dve výnimky (*Mládenec slovenský*, 1847/1848; *Serbianka*, 1847/1848) orientuje na dejiny Uhorského kráľovstva. A. Szirmay sa v encyklopédii *Hungaria in parabolis* rozsiahlo venuje aj preduhorským dejinám Maďarov, spája ich s Partmi, so Skýtmi, s Amazonkami aj s Hunmi. J. Kalinčiak túto koncepciu vyvažuje. Jeho zemanía sú hrdí na svoje zemianstvo a na svojich predkov, ktorých línia siaha často do preduhorského obdobia (napríklad v prózach *Bratova ruka*, 1845/1846 a *Mních*, 1864). Inokedy ironicky naráža na súvekkú manieru hľadania predkov v mytologickej minulosti, napríklad v románe *Knieža liptovské*, kde sú Šovdovci „*najstarší obyvatelia týchto krajov, najstarší zemanía v stolici, bo ešte vraj vtedy ani Slovákov, ani Uhrov v krajine nebolo, keď ich predkovia, ktorí neboli ľudia, ale obri, [...] ale tu bezpochyby mysleli starých Gótov*“ (Kalinčiak 1960: 137).

9 J. Kalinčiak vo *Vlastnom životopise* uvádza, že svojimi prácami, sice nie prvoplánovo, ale budil lásku k uhorskej vlasti (Kalinčiak 2009: 417), hoci podľa Andreja Mráza to robil iba z „úcty k faktom“ (Mráz 1936: 190).

Ústrednou témou väčšiny Kalinčiakových próz sú časy Mateja Korvína, turecké boje a najvlastnejšia téma zemianstva – stavovské vojny: „*Keď videl Stanislav, koľko bilo a kde je, vyprávaj otcovi o všelijakých vojenských veciach, spytoval sa ho o Bocskaym, Bethlenovi, Thökölym a Rákócziowcoch, čo na otca pôsobilo, že od radosti až do neba rástol a kvitol, že má takého syna*“ (Svätý Duch, 1847/1848, Kalinčiak 1975: 278). Hrdosť a lásku k dejinám aj satirizuje – otec hlavnej postavy s nostalgiou spomína na časy vojen, keď sa mohlo slobodne rabovať: „*Hej, boliže to časy; takých nikdy viac nebude! Vtedy mohol človek, koho len chcel, mlátiť a rabovať, čo sa mu len zachcelo*“ (Kalinčiak 1975: 278-279). Zemianske postavy v jednotlivých textoch spomínajú Ondreja II. a križiacke výpravy, Ludovíta Veľkého i predkov, na ktorých sú hrdí.¹⁰ Aj obraz Františka Rákocziho je u Kalinčiaka kladný, v próze *Svätý Duch* ho vykresľuje ako vlúdneho, spravodlivého šľachtica, ktorý sám udatne bojuje v bitke a utrpí porážku po zrade. Objavuje sa aj postava plačúcej uhorskej krajiny, personifikovanej do postavy ženy podľa toposu *Querela Hungariae*, uhorského pendantu plačúcej Matky Slávy: „*Počuli ste o moháčskom páde? Či viete dač o tých bolestiach, ktoré vtedy znášala Krajina uhorská? – Ach, zaplakala vtedy Krajina uhorská, bo zlý vrah vrazil ostrý bodák do jej srdca, rozohnal jej dietky, aby ani smútiť nemohli nad jej ranami. Keď sa kde na očiach slza objavila, to ju Turek stieral ohňom a železom z ublednutých líc plačúcich dietok*“ (Pút lásky, 1846/1847, Kalinčiak 2009: 142).

Pri analýze stavu krajiny a tematizácii uhorských dejín Kalinčiak opätovne pomenováva príčinu nešťastia krajiny, za ktorú považuje nesvornosť a nejednotnosť Uhrov: „*Akokoľvek ale bola slávna Uhorská krajina zvonka, tak z druhej strany zatemňovala jej slávu vnútorná neporiadnosť od otcov zdedená, od smrti Žigmunda až po Matiaša vnútornými rozbrojmi chovaná, ktorú ani on sám nikdy celkom zlomiť nemohol*“ (Bozkovci, 1842, Kalinčiak 2009: 11).

Centrálnym konfliktom väčšiny Kalinčiakových próz je nesvornosť, čo René Bílik interpretuje ako romantický problém (Bílik 2008: 68), ktorý však môže mať aj iné, nepoetologické korene. Nejednotnosť (aj vo variante odnárodnenia, renegátstva) bola kľúčovou témou národných hnutí v Uhorsku v prvej polovici 19. storočia, ale tento motív nadväzuje popri romantickej poetike aj na uhorský historický naratív (nesvornosť sa napríklad tematizovala v historických textoch pri hľadaní príčin porážky pri Moháči, dôvodoch tureckej nadvlády aj stavovských vojen). Dá sa to považovať za uhorský topos, ktorý je prítomný takisto u Szirmayho, síce nie markantne, ale medzi východiskovými charakteristikami Maďarov (Szirmay 1804: 4). Topos koreluje aj so vzorovým metanarátívom židovského národa, o ktorý sa opierali národné naratívy protestantského kultúrneho okruhu (Smith 2008: 130-132) a ktorý takisto obsahoval motív vnútorných rozporov ako príčinu zániku zlatého veku. Paradigmu toposu možno vidieť napríklad v prózach *Milkov hrob* (spor medzi aristokraciou a mestami) či *Svätý Duch*, kde porážku Rákocziho zapríčiňuje vnútorná neusporiadanosť, bezuzdnosť a neposlušnosť vojska. J. Kalinčiak často akcentuje potrebu jednoty: „*Snem sa začal, Vuk, váradský biskup, ho*

10 Do uhorských dejín J. Kalinčiak na jednom mieste menovite umiestňuje aj zemiansky rod, z ktorého pochádzal, spolu so spríbuzneným rodom Zátúreckých, s ktorými spájali Ruttkayovcov viaceré rodinné spojivá: „spredú Milko pichá konika, pán Rutkay stiska ostrohami svojho vranka, pán Zátúrecký si švihá šablou ponad hlavu, a tak sa to všetko rúti na nepriateľa“ (*Milkov hrob*, Kalinčiak 2009: 101).

378 otvoril slovenskou rečou, v ktorej predstavoval smutný stav a roztrhanosť krajiny, a potom hovoril Bakač, biskup vesprímsky v maďarskej reči o tom istom predmete“ (*Knieža liptovské*, Kalinčiak 1960: 105). Ďalším zdrojom nesvornosti v krajine je spor medzi aristokraciou a zemianstvom, ktorý spomína aj A. Szerb ako podstatný parameter zemianskej kultúry (Szerb 1935: 182), u Kalinčiaka je to frekventovaný zdroj epického konfliktu. Manifestuje sa napríklad v próze *Láska a pomsta* (1858), kde zemanovia bojujú s panovačným a vášnivým Blatnickým, variantom postavy Modrofúza, ktorý sa v európskej kultúre rozšíril aj na základe rovnomennej rozprávky Charlesa Perraulta (1697). Spor medzi aristokraciou či magnátmi a zemianstvom je naznačený takisto v próze *Milkov hrob* alebo v románe *Orava*.

Staré zemianske obyčaje

Uhorsko v Kalinčiakovej tvorbe – podobne ako Szirmayho *Hungaria* – obývajú hlavne uhorskí zemanovia. Takmer všetky Kalinčiakove postavy pochádzajú zo zemianstva alebo z aristokracie, ľudové postavy sa objavujú iba okrajovo. Uhorské zemianstvo je svetom „pánov bratov“, je vnútorne pospájané komplikovanými príbuzenskými vzťahmi, ktorých extenzia zasahuje celú sociálnu vrstvu: „Každý zeman je bratom druhého zemana, a to preto, že nik z nás ani len vedieť nemôže, s kým je po otcoch alebo po matkách spokrvnený až do desiateho stupňa, keď si jednotlivé famílie genealógiu vždy nenaznačujú, ako sa to najviac stáva“ (Kalinčiak 2009: 311). Zemanovia – v zhode s európskymi zemianskymi stereotypmi aj so Szirmaym – sú hrdí, mužní, bojovní: „načože je zeman na svete, ako aby svoju zem, svoju kolísku a svojho brata, zbroj v ruke, bránil? [...] ukážte, že vo vás vrie krv zemianska, znájúca sa zaujať ukrivdeného, potlačeného“ (*Láska a pomsta*, Kalinčiak 1960: 231). Uvedomujú si svoje výsadné postavenie v spoločnosti a prikladajú mu vážnosť: „Zeman nemá pána okrem boha, lebo i sám kráľ je mu len bratom“ (*Knieža liptovské*, Kalinčiak 1960: 78). Najväčším pokladom drobných kuriálnych zemanov je symbol ich stavovského postavenia, armálesy, čiže listiny potvrdzujúce ich zemiansky pôvod. J. Kalinčiak ironizuje ich pýchu tým, že prízvukuje zvieracie atribúty armálesu (pes aj sviňa sú rovnako zvieracie nadávky): „vy, páni zemanovia, nechcete byť rovní v ničom s druhými, nemajúcimi harmales alebo prosapiales na svinskej alebo psej koži“ (*Orava*, Kalinčiak 2009: 286). Najväčšou hanbou pre zemanov je verejné poníženie, napríklad palicovanie (v *Reštavrácii* prípad Matiaša Bešeňovského). Zakladajú si tiež na svojich právach, medzi ktorými J. Kalinčiak uvádza napríklad možnosť participovať na politickej moci (voľby do snemu, voľba kráľa), zapájať sa do samosprávy, dobrovoľne so zbraňou v ruke brániť vlasť, neplatiť dane a mýto. Vyznačujú sa veľkou láskou k slobode (túto charakteristiku spomína tiež A. Szirmay ako primárnu charakteristiku Maďarov – Szirmay 1804: 22): „zasadzovať sa vždy za svoje vymanenie spod jarma, už nech ono z ktorejkoľvek strany pochádzalo“ (*Orava*, Kalinčiak 2009: 283).

J. Kalinčiak rovnako ako A. Szirmay venuje pri obraze zemanov značnú pozornosť odevu, jazykom a zvykom, ktoré chápe ako určujúce prvky identity národa. Na viacerých miestach akcentuje dôležitosť dodržiavania starých zemianskych obyčajov. Medzi nimi uvádza napríklad, že uhorskí zemanovia majú radi otvorený dom, milujú hostiny s prípitkami a pri svojom stole chcú mať kňaza. Uhri sa vo všeobecnosti vyznačujú vysokou mierou pohostinnosti: „ale keď prídeš v Uhorskej k hocakému odporníkovi: tu v peknej zemi večného pohostinstva nájdeš vždy otvorené

ramená“ (*Láska a pomsta*, Kalinčiak 1960: 212). Zemanovia podľa starých obyčajov majú byť vládni: „zemianska hrdosť mu však ani na staré kolená neodpustila ukázať pritom čo len i najmenšiu nevrlosť“ (*Orava*, Kalinčiak 2009: 342). Uhorský svet zemanov je v jeho prózach bohato vnútorne hierarchizovaný a má svoje pravidlá, v ktorých sa vyznačujú len zasvätení:

„Bolo to pekne-krásne v Uhorskej krajine. Keď sa na vozíku viezol pán prisázný, to každý vyháľal z cesty, keď dva ako šarkany bystré kone kočiar ťahali a hajdúch pri kočišovi sedel – to ľudia zďaleka snímali klobúky, bo to bol pán slúžno-dvorský; keď ale kopytami zadupotali štyri kone na ulici, prskajúc, krky zalamujúc, letiac ako vietor, a hajdúch vystrojený ako panenka sedel na baku alebo i druhý za kočiárom stál – to vybiehali matky z domov a ukazovali prstom dieťkam svojim: ‚Vidiš, dieťa moje? To sú pán vicišpán!‘“ (*Reštavrácia*, Kalinčiak 2009: 234).

Na pyšné maniere zemanov sa díva s láskavou iróniou. Podobným spôsobom zobrazoval zemiansku spoločnosť neskôr aj Kálmán Mikszáth (1847 – 1910) napríklad v novele *Fešáci* (*Gavallérok*, 1897).

Šaty robia zemana – aj zemianku

Uhorský spôsob zemianskeho odievania tvoril inherentnú zložku maďarskej národnej identity. Príťažlivá romantizujúca móda s historickými prvkami bola ustálená, ľahko identifikovateľná a výrazne odlišná od nemeckého ošatenia, navyše bola známa aj v Európe, kam sa dostala ako rovnošata husárskych plukov. J. Kalinčiak často opisuje zemanov v uhorskom odevu. Šaty sú aj u neho pevne späté s národnou identitou a v istom zmysle slova vytvárajú holistickú jednotu charakteru a výtvaru. Konštantnými prvkami sú mentiecky, kalpaky, uhorské nohavice, fúzy a ostrohy, valašky a fokoše veľmi podobne, ako ich opisuje aj A. Szirmay, ktorý sa odevu venuje široko a vyčerpávajúco (Szirmay 1804: 45-52) a navyše ho konfrontuje s cudzonárodnými prvkami. U Kalinčiaka aj Szirmayho znamená vyzlečenie národného odevu zánik uhorskej podstaty postavy, tá sa tým zbavuje aj svojich pozitívnych domácich vlastností a upadá. J. Kalinčiak to najexplicitnejšie vyjadril v próze *Bratova ruka* pri scéne, keď sa domov vracia brat hlavnej ženskej protagonistky:

„Na miesto dolomáňa alebo mentiečky mal na sebe skvostný nemecký kabát opásaný čiernym remeňom so zlatou prackou; na miesto šnúrovaných uhorských mal úzke biele nohavice, na miesto kalpaka, alebo malej kučmy, nízky klobúčik s peknými perami, a okolo hrdla čipky a rojty do okola také, že mu v nich hlava sedela. Ale aj v tvári bol premenený. Nesedela na nej tá tvrdosť a mužnosť, ktorou sa tváre starých rodín uhorského zemianstva vyznačovali, nie na nej ten odtisk sily. [...] Vyzerala slovom z tvári jeho mäkkosť, viacej ženskosť, ako mužnosť, a bola odtiskom života veľkých miest, kde človek nemôže tak stuhnúť, tak zmocnieť, ako na poliach uhorských, kde sa človek i v dáždi kúpať i na slnci ohrievať zvykol“ (Kalinčiak 1963: 195).

Nemecký odev tu nezobrazuje ako odpudivý ani smiešny, ale ako luxusný, no nehodný bojovníka: skvostný kabát, pekné perie, čipky a kystky. Príznačné je, že kým uhorský život je charakterizovaný ako mužný, tvrdý, otužilý

380 a plný sily, ponemčená postava stráca svoju mužskosť a silu a stáva sa zženštilou; možno uvažovať aj o implikácii homosexuálneho správania, ktoré sa hodnotilo v danej dobe ako neprístojné. Národný kontext je tu navyše rozšírený o konflikt hodnôt vidieka a veľkomesta, kde je mesto priestorom odpadnutia, odnárodnenia, straty uhorskosti.

Odevu zemianok sa J. Kalinčiak aj A. Szirmay venujú menej, hoci A. Szirmay v krátkosti menuje viaceré jeho prvky (inde je veľkým ctiteľom ženskej krásy a má viaceré veľmi živelné pasáže s roztopašnými poznámkami). Na tento mód nadväzuje aj J. Kalinčiak. Jeho zemianky sú a aj chcú byť zvodné, čo dávajú najavo oblečením: „*paničky poťahovali živôtky, aby tým milšie ich postava mladým pánom do očí padala*“ (*Láska a pomsta*, Kalinčiak 1960: 200). Jeho obraz zemianok sa výrazne líši od podoby iných ženských postáv v slovenskej romantickej literatúre. Charakterizuje ich oveľa väčšia voľnosť a neviazanosť, sú sebavedomé a samostatné. Ich ustálenými vlastnosťami sú samopašnosť, roztopašnosť, žartovnosť, napríklad Marienka vyjadrujúca sa s jemnou erotikou v próze *Mních* alebo Annuľka v próze *Bratova ruka*. Elena v románe *Orava* je uštipačná a žartujúca, sebaistá a odvážna: „*Elena Ferencovie bola najkrajšie dievča v stolici, jej milá štebotavosť dodávala jej vnady a jej voľné vystupovanie kdekoľvek ukazovalo na jej vznešený rod zemiansky*“ (Kalinčiak 2009: 325). Sebaistota týchto ženských postáv je derivátom ich zemianskej príslušnosti, ktorá im dodáva eleganciu, chýbajúcu príslušníckam iných spoločenských vrstiev: „*povedz Eve, aby sa hned pekne obliekla. Panie zo zemianskeho rodu sú na to vždy pripravené, ale chyžné nie. – Marš!*“ (*Orava*, Kalinčiak 2009: 346).

Tieto roztopašné dievčatá narušajú biedermeierovskú koncepciu poslušných dcér, ktoré zvyčajne pochádzali z neúplných rodín (mali iba otcov) a boli bezvýhradne pokorné a ovládateľné. Zemianky u Kalinčiaka sú zobrazené často iba prostredníctvom vzťahu k otcovi, matky zohrávajú len bezvýznamnú úlohu. Dievčatá majú k otcom vreľý a láskavý vzťah, ale sú svojvoľné, neposlúchajú, ba čo viac, obyčajne otec je ten, ktorý sa poddá rozmarom dcéry. Poslušnosť zemianok J. Kalinčiak nemoralizuje, porušenie konvencií nemá za následok trest, jeho hrdinky končia tragicky bez ohľadu na to, či boli poslušné alebo nie.

Zemianska kultúra slova

K najfrekvencovanejším a najstabilnejším zemianskym charakteristikám patrí téma právnych sporov uhorských zemanov, ich záluba v účasti na súdnych konaniach a procesoch. Pravotárstvo ako zemianska charakteristika sa vyskytuje u Kalinčiaka ako stereotyp: „*každý zeman by sa bol hanbil byť zemanom, keby nemal aspoň tri procesy*“ (*Láska a pomsta*, Kalinčiak 1960: 204). Vznikla transferom pôvodného zmyslu existencie zemianskej vrstvy vo feudalizme, teda vojenskej činnosti, za ktorú získali svoje privilégiá. Zánikom feudálnych podmienok dochádza k zásadnej transformácii: „*v rukách miesto ťažkej zbroje nachodí sa písárske perá – lebo páni píšu svoje pravoty a vojnu vedú nie svojou krvou, ale atramentom*“ (*Knieža liptovské*, Kalinčiak 1960: 20). Citát veľavravne ilustruje konverziu vojenskej podstaty zemianstva na bytie založené na slovných sporoch alebo všeobecnejšie

na verbálnom vyjadrovaní. Na tento rys upozornil Rudolf Kliský,¹¹ podľa ktorého reč je u Kalinčiaka hlavným prostriedkom konania uhorských zemanov. Ako prejav uvedeného princípu uvádza záľubu v rečovankách, anekdotách, volebných a iných pesničkách (Kliský 1946/1947: 140). Táto téza sa ukazuje ako široko aplikovateľná. Jej platnosť možno rozšíriť na celú škálu javov zemianskeho sveta vo všeobecnosti, nielen v tvorbe J. Kalinčiaka. Na pôdoryse slova sa črtá špecifická charakteristika zemianskej kultúry, ktorá používa, bojuje, pracuje a hrá sa so slovami ako s fundamentom existencie. Hra so slovami a s významami môže byť prameňom osobitej irónie zemianskeho sveta, ktorú dokladá aj dominujúci humorný tón Szirmayho encyklopédie. Použitie irónie, ktorá je zo svojej podstaty implicitná, predpokladá zasväteného čitateľa, znalca zemianskeho spôsobu myslenia, ktorý vie rozoznať signály irónie. Na akt zasvätenia poukazuje aj Kalinčiakom často používané anekdotické rozprávanie, operujúce na báze humoru, ale rovnako aj na báze tajomstva. Anekdoty pôvodne fungovali ako utajované, pravé dejiny istých spoločností, ktoré sa šírili medzi členmi danej society. Početnejšie sú zastúpené hlavne v Kalinčiakovej neskoršej tvorbe (*Reštavrácia, Orava*). Postup predznamenáva neskorší vývin v realizme a príklon ku krátkym prózam. J. Kalinčiak si vo svojich anekdotách nie vždy vystačí s pointou, má tendenciu dopĺňujúco vysvetľovať. Príčinou môže byť zacielenosť jeho próz, pretože píše pre recipientov, ktorí nutne nemuseli byť zasvätení do vnútorného sveta zemanov. Irónia a anekdota sa dajú chápať ako signály zemianskeho kultúrneho okruhu.

Primárnym východiskom jazykovej kultúry uhorských zemanov je ich vlastný vzťah k jazyku: uhorská zemianska kultúra bola polyglotná, multilingválna, zemanovia používali v rôznych sférach viaceré jazyky. Dokladuje to aj A. Szirmay, ktorý na začiatku 19. storočia považuje za primerané vysvetľovať maďarské výrazy a básne v latinčine. Latinčina u neho funguje ako jazyk kultúrneho transferu, ktorý má schopnosť povzniesť maďarské výrazy do sféry vyššej vzdelanosti. Aj J. Kalinčiak tematizuje záujem postáv o latinský jazyk a kultúru, čo považuje za zemiansku obyčaj, ale prisudzuje ho hlavne predstaviteľom staršej generácie.

K prejavom kultúry slova ďalej patrí záľuba zemanov v prednášaní príhovorov a prípitkov. Inverzným variantom je používanie nadávok, ktoré A. Szirmay rozsiahlo a úsmevne tematizuje, etymologizuje a ideologizuje (napríklad „teremtette!“; Szirmay 1804: 38). Rovnako J. Kalinčiak uplatňuje v prehovoroch zemanov nadávky, ale často ich spája práve s maďarskými výrazmi: „*Ebatta zaňňať, kapustu šalát, vystúp ty!*“ bola odpoveď z odpornej strany. „*Vivat Potocký! Volaj: Vivat Potocký, lebo ti ináčej hnáty namastím, ty cifra plachta zástava!*“ (Reštavrácia, Kalinčiak 2009: 246).

Zemianska kultúra slova sa u Kalinčiaka najmarkantnejšie prejavuje používaním frazeologizmov. Pomocou ustálených slovných spojení a fráz definuje maďarský národ v jeho zemianskych kontúrach rovnako aj A. Szirmay. Frazeologizmy boli v romantizme považované za rozumovú záležitosť, za prejav racionality a umu. Hojne sa využívali pri edukácii študentstva, o čom svedčí tradícia vydávania slovníkov a zbierok prísloví a latinských okrídlených výrazov. Predstavitelia

11 A. Mráz hovorí tiež o „rečnickej kultúre“ slovenských zemanov v súvislosti s východiskami tvorby J. Kalinčiaka (Mráz 1936: 183).

382 národného hnutia vnímali príslovia a porekadlá ako záležitosť národa, znak jeho starobylosti, prejav jeho pravej podstaty a charakteru, pričom nemuseli byť striktné „prostonárodným“ elementom. R. Kliský pokladá Kalinčiakové porekadlá a príslovia za pravé zákony zemianstva, ktoré predstavujú najvyššie normy vlastného zemianskeho mikrosvetu a svedčia o silnom vedomí jestvujúceho poriadku. V tomto kontexte boli súčasťou „morálneho kódexu“ zemianstva a fungovali ako odvolávka na prastarú múdrosť predkov.¹² Príklad fungovania frazeologizmu ako život určujúceho pravidla badať napríklad v próze *Reštavrácia*, kde otec Štefana Levického „mal čudné porekadlo, o ktorého pravdivosti nikdy nepochyboval. [...] Každý deň si ako najväčšiu múdrosť opakoval: Čo zjem, to viem, čo vypijem, to užijem, a čo po mne zostane, pánbohvie, kto dostane; lebo kňazský majetok a židovskú dušu, všetko jeden čert berie“ (Kalinčiak 1875b: 28). Na používanie frazeologizmov upozorňuje R. Kliský aj v inonárodných textoch zemianskej proveniencie (Kliský 1946/1947: 136, 145), čím dokladá, že obrazný spôsob vyjadrovania ako prvok zemianskej kultúry sa vyskytoval aj inde.¹³

Posledný element zemianskej kultúry, ktorý svedčí o internej sémantizácii výrazov a ich organizačnej funkcii v rámci vnútornej štruktúry zemianstva, je používanie titulov. Hodnosti fungovali ako signál príslušnosti k systému zemianstva. Ich zložitú sústavu obšírne vysvetľuje aj A. Szirmay (1804: 61-62). Predstavitelia zemianstva (ale takisto pridruženej inteligencie) sa dobre orientovali v hierarchii zemianskych titulov, ktoré ovládali vnútorné pravidlá nezrozumiteľné pre nezasvätených: „*Hladže, vidiš, Janko, to je takto' odpovedal Ištván, ,perilistris sú takí malí páni, čo troška po latinsky vedia; špektábulis ale už musí byť pán do koreňa; a tvoj syn môže byť grófom i barónom, to on, na môj hriešnu dušu špektábulis nikdy nebude, to ten len vždy huncút sedliak zostane*“ (Reštavrácia, Kalinčiak 2009: 265).

Znakom príslušnosti ku skupine nebolo len to, keď niekomu titul prislúchal, ale aj to, že vedel ľudí správne otitulovať. J. Kalinčiak tieto pravidlá sám dobre poznal a aj ich aplikoval, ako svedčí jeho list J. M. Hurbanovi, v ktorom ho vystríhal pred nenáležitým používaním titulov s možným dôsledkom v podobe súdneho procesu.¹⁴

Téma stoličných volieb

Najvlastnejšou zemianskou témou v Uhorsku 19. storočia boli voľby do stoličných úradov. U Kalinčiaka sa námet volieb objavuje v satirickej bájke *Králik* (1840),

12 A. Szerb dokonca považuje používanie prísloví za typickú uhorskú charakteristiku, ktorá sa vyvinula v kontakte s tureckou kultúrou, teda predstavuje jedinečný orientálny prvok uhorskej kultúry (Szerb 1935: 79).

13 S odstupom jednej generácie vydal rozsiahlu zbierku slovenských prísloví a porekadiel (*Slovenská príslovia, porekadlá a úsloví*, Praha 1897) Adolf Peter Zátúrecký z rodu Zátúreckých, s ktorými boli Ruttkayovci rodovo viazaní. J. Kalinčiak sa narodil v Hornom Záturči (dnes súčasť Martina), v dedine, ktorá bola domíniom rodu Zátúreckých.

14 „Jožko, nože nebuď taký prajný s titulmi. Martinovi Szentiványimu si vo svojom článku do Excellencií nadával. Zato Ti môže úplným právom dať proces, bo sa to od vzdelaného človeka len za satiru považovať musí, pri tej skúsenosti, že len Cigánovi jedno, či mu ten, či od koho grajciar pýta, je Nagyságod, či Meltoságod a či až hen Excellencijád. Excellencia je len wirklicher Geheimerrath, Hoffrath je Magnificus, hlavný župán Illustrisimus = osvietený, podžupán veľkomožný (nie ale každý pisár), služný pán urodzený“ (J. Kalinčiak v liste J. M. Hurbanovi, Tešín, 26. novembra 1860; citované podľa Kalinčiak 1965: 285).

v próze *Svätý Duch* a v centrálnej pozícii v románe *Reštavrácia*, jeho jedinej próze zo súčasnosti, ktorú napísal v období bachovského absolutizmu počas pôsobenia v Tešíne. Práve dlhší pobyt mimo Uhorska mohol viesť k pocitu nostalgie a potrebe návratu do osobnej minulosti namiesto ponárania sa do uhorskej histórie. *Reštavrácia* vyšla v roku 1860, keď sa v Uhorsku neuskutočnili voľby už celých osemnásť rokov (posledné boli v revolučnom roku 1848).¹⁵ Kalinčiakova voľba témy teda mohla byť motivovaná trojakou citovosťou: spomienkami na mladosť, túžbou po vlasti a spoločenskou frustráciou z absolutizmu. Zážitkovosť *Reštavrácie* indikuje aj poznámka vo *Vlastnom životopise*, že toto dielo napísal na základe vlastných zážitkov z voľieb v Gemeri v roku 1836:¹⁶ „Boli totiž v Gemerskej stolici r. 1836 medzi iným i chýrne kortešácie, Draskóczyho a Almásyho strana zápasila na život a na smrť; každý deň sme čosi nového počuli a ja som chodil to Dlhányimu, ako i o rozličných podujatiach žiackych, vypravovať. Scéna v Reštavrácii, kde sa Bešeňovskovci s Potockovci zbili, je z toho času“ (Kalinčiak 2009: 412).

V *Reštavrácii* prejavuje J. Kalinčiak hlboké znalosti o fungovaní uhorského volebného systému.¹⁷ Reflektuje napríklad zmenu zákona v roku 1819, ktorá uviedla do platnosti osobné odovzdanie hlasu namiesto dovtedajšej praxe prostredníctvom aklamácie, čiže verejného zvolania (Brigovác 2010: 127). Nová úprava umožnila hlasovanie aj bezmajetným zemanom a posilnila ich pozície v stoliciach, i keď boli považovaní za politickú silu, ktorá sa dá lacno kúpiť (Degré 1974: 44-45). Nový politický koncept priniesol zmenu sociálneho správania, drobní zemanovia si začali viac uvedomovať svoje postavenie a svoju moc, predovšetkým v čase kortešáčiek. Túto zmenu zobrazuje J. Kalinčiak ako začiatok úpadku zemianstva: „od tých čias, čo i menší zemanovia k reštavráciám a voľbám dietálnych vyslancov hŕfne povolávaní boli: lebo sa odučili – halašujú i za pol roka – orať, a priučili sa poháriky dolu a hore prevracat“ (Kalinčiak 2009: 225). Drobní zemanovia si uvedomovali, že záujem volených predstaviteľov, ktorí sa uchádzajú o ich hlasy, je len dočasný a neúprimný. Participácia na moci však bola zdrojom pýchy a sebavedomia: „Ale tu len svetlo zemanovi v hlave, čo je on za dôležitá osoba! Tu videl a poznal, čo je a čo na ňom vo svete záleží! – A tak bolo každému dobre okolo srdca, každému tvár

15 Prvé porevolučné voľby sa nakoniec uskutočnili v roku 1861. Obdobie prechodu zachytil napríklad Pavol Országh Hviezdoslav (1849 – 1921) v básnickej skladbe *Gábor Vlkolinský* (1886).

16 Tieto voľby sa stali v Uhorsku známymi ako „krvavá reštaurácia“, lebo došlo pri nich k násilnostiam, útokom a zneužitiu právomocí a ich platnosť nebola všeobecne uznaná (Magyarország vármegyéi és városai 1903: 418).

17 J. Kalinčiak uvádza v *Reštavrácii* aj vtipný, ale historicky uveriteľný výpočet volebnej matematiky prechodov medzi jednotlivými stranami: „V našej stolici je asi dvetisíc päťsto zemianskych hlasov. Vy máte osemsto, Bešeňovský tisíc sedemsto. [...] Myslel som si teda takto: Keď sa Levickovských štyristo hlasov pridá k pánu Potockému, bude ich mať dvanásťsto, a Bešeňovský len trinásťsto, takže by sme skoro rovní boli; ale keď Levickovci ešte k tomu po menších dedinách asi sto zemanov získajú a tomu zas asi tristo zemanov k hlasovaniu neprípustia, nuž bude mať pán Potocký najmä dve tretiny za seba – a víťazstvo je hotové“ (Kalinčiak 2009: 222). Z prostriedkov, ktorými korteši dosahovali voličské pohyby, J. Kalinčiak románovo využíva rodinné väzby, kupčenie s hlasmi a machinácie na zamedzenie volebného práva. Vo svojich prepóčtoch uvádza, že korteši v Záhorskej stolici rátajú s dvetisíc päťsto hlasujúcimi. Dobové pramene o gemerských voľbách, o ktoré sa opiera, uvádzajú tritisíc hlasujúcich, asi jednu pätinu všetkých zemanov v stolici (Brigovác 2010: 130). Voľieb sa totiž zúčastňovali hlavne zemianske rody, ktoré bývali v blízkosti stoličného centra, zo vzdialenejších dedín bol príchod voličov neistý. Aj v *Reštavrácii* sa niektorí nedostanú na hlasovanie preto, lebo podplatení sedliaci odvezú opitých voličov opačným smerom a tí nestihnú včas prísť do mesta na voľby.

384 rozkvitla, klobúk alebo čiapka sa na jeden bok hlavy vtisla, fúz sa vysúkal a nos dohora vyzdvihol, takže každému už z parsúnu vyzeralo zemanstvo“ (Kalinčiak 2009: 223).

Reštavrácia zobrazuje aj fenomén kuriálnych obcí, realitu Turca, kde boli viaceré dediny obývané takmer výlučne drobnými zemanmi. Kuriálne dediny boli v prvej polovici 19. storočia prvoradým cieľom kortešačiek a kortešov, lebo disponovali vysokým počtom potenciálnych voličov na malom priestore. Téma sa objavuje v románoch *Knieža liptovské* (dedina Šovdovo), *Orava* (dedina Valaská) a samozrejme v próze *Reštavrácia* (Bešeňová ako imaginárny prototyp takejto obce).¹⁸ Samotní vychýrení korteši často pochádzali z podobných dedín nielen u Kalinčiaka, ale aj v dobovej maďarskej literatúre, napríklad v divadelnej hre Ignáca Nagya (1810 – 1854) *Tisztújítás* (1842), ktorú možno pokladať za zdroj *Reštavrácie* (Hudec 1956: 509–510; Dusík 2014: 253–255). V tomto zmysle sa *Reštavrácia* dá chápať ako prozaický variant divácky populárnych a rozšírených volebných veselohier, známych z maďarskej, poľskej, chorvátskej aj rumunskej literatúry.¹⁹

Popri volebnej veselohre za ďalšie uhorské východisko *Reštavrácie* možno považovať v maďarskej literatúre pomerne rozšírený žáner obrazu alebo žánrový obraz,²⁰ maďarským výrazom „életkép“ (doslovne obraz zo života, na čo odkazuje aj autorské žánrové označenie *Reštavrácie* ako „obrazy z nedávnych čias“). Žánrový obraz ako literárny útvar sa objavuje v maďarskom kontexte v tridsiatych rokoch 19. storočia v súvislosti s rozvojom časopisectva. Podľa akademických dejín maďarskej literatúry bol do maďarskej literatúry importovaný z nemeckej a francúzskej literárnej produkcie. Samotný výraz „életkép“ je kalkom nemeckého slova „Lebensbild“, ale nadväzoval tiež na žánre „sketch“ a „Gemälde“, ktoré boli prekladané ako „rajz“, čiže kresba, črta (A magyar irodalom története 1965: 639). Žánrový obraz zastupovali v maďarskej literatúre básnické alebo prozaické útvary menšieho rozsahu, ktoré tematizovali typické spoločenské udalosti, typické znaky spoločnosti alebo jej typické postavy zo súčasnosti. Chýbala v nich individualizácia alebo romantická heroizácia postáv, naopak, prevažovalo zovšeobecňovanie a typologizácia. Maďarskí autori žánrových obrazov sa zameriavali na súčasné domáce témy, problematiku národného života, „nášho“ sveta. Pristupovali k tomu mimeticky, ale takmer výlučne s uplatnením humorného, satirického alebo komického kódu. Žánrová forma sa neskôr rozvíjala smerom ku kritike a k satire spoločenského a politického života. V maďarskej literatúre patril obraz zo života v predrevolučných rokoch medzi najproduktívnejšie literárne formy, svojou typizáciou, zrozumiteľnosťou, humorom a každodennou tematikou v značnej miere prispel k popularizácii a rozvoju beletrie. O jeho hlbokoj ukotvenosti v maďarskej literatúre svedčí aj dôležitý časopis *Életképek* (1843–1848, obnovený 1876–1877), redigovaný medzi inými aj Mórom Jókaim (1825–1904). Žánrový obraz

18 Maďarským pendantom týchto dedín je Kokánfalva z populárneho románu *Zoltán Kárpáthy* (1854) Móra Jókaiho.

19 Za podnet ďakujem Mártonovi Szilágyimu. Ján Števček tiež konštatuje koncentrovanosť *Reštavrácie* na „jav“ a považuje ju za román postavený na princípe divadelnej hry. Upozorňuje napríklad na jej dramatickú dialogickosť najmä v prvých kapitolách prózy (Števček 1989: 68–70).

20 Na aplikovateľnosť literárneho žánru „obrazu“ poukázal R. Bílik na základe českých analógií. Odkazuje na výskum Jaroslavy Janáčkovej, ktorá sa mu venovala v súvislosti s románom *Babička* Boženy Němcovej. Podľa nej žáner obrazu v českom kontexte nebol striktné viazaný na súčasnosť, mohol uvádzať aj historickú prózu, vyznačoval sa simuláciou orálnosti, zosilnenou prítomnosťou a zainteresovanosťou autora. Tieto prvky považuje R. Bílik za relevantné aj pre *Reštavráciu* (Bílik 2010: 432–433).

bol prítomný tiež v dramatickej tvorbe, akademické dejiny maďarskej literatúry ho ilustrujú napríklad práve vyššie uvedenou volebnou veselohrou *Tisztújítás* I. Nagya (A magyar irodalom története 1965: 639-340), na ktorú J. Kalinčiak pravdepodobne nadväzoval. Uplatniteľnosť maďarského kontextu naznačuje nielen Kalinčiakovo literárne východisko „líčiť tak, aký je a aký bol, t. j. ako my v Uhrách dýchame a myslíme“ (*Vlastný životopis*, Kalinčiak 2009: 416), ale aj samotná volebná tematika či voľba zástupnej, typickej, ale fiktívnej Záhorskej stolice, ktorá má reprezentovať priestor, ktorý môže každý rozoznať ako vlastný.

Mnohé témy načrtnuté v Kalinčiakových dielach neskôr implementovali do maďarskej literatúry M. Jókai, Kálmán Mikszáth či Gyula Krúdy, inšpirovaní podobnými podnetmi. Pochádzali z oblastí, kde mohli byť v kontakte so slovenským obyvateľstvom, a s Kalinčiakom ich tiež spája zemiansky pôvod, záujem o uhorské témy, regionalizmus (zdôrazňovanie špecifik Horného Uhorska oproti Dolnému), podobne ladená irónia a aj možné nadväzovanie na encyklopédiu A. Szirmayho.

Pokus o zemiansku iniciáciu

Kalinčiakov literárny svet je svetom drobných zemanov, ktorých životná skutočnosť sa oveľa líšila od života sedliackeho ľudu. Tento svet zobrazuje s osobnou zainteresovanosťou, často sa stotožňuje s postavami a zaujíma k zemanom taký istý postoj, aký by mali oni k sebe (Kliský 1946/1947: 139).²¹ Aj nový preklad latinského motta *Reštavrácie* „*Dulce est decipere in loco*“ v podobe „*Je príjemné hrať/robiť občas so seba blázna*“, ako ho ponúkol R. Bílik (2011b: 225-228), zdôrazňuje rozprávača, ktorý sa identifikuje so svojim predmetom. Nevysmieva sa teda zo zemanov ako vonkajší pozorovateľ-kritik, ale smeje sa spolu s nimi ako ich komplic, ako jeden z nich (k tejto téme tiež Sziklay 1963: 213). Apelatívny rozprávač *Reštavrácie*, ktorého podľa svedectva Kalinčiakovho *Vlastného životopisu* možno považovať za autorovu autoštylizáciu, hovorí „tajnou“ rečou zemanov, odhaľuje fungovanie ich vlastného interného intímneho sveta, vnútorný kánon, ktorý pre nezasvätených nebol prístupný. J. Kalinčiak sa priznáva k zemianstvu, odhaľuje jeho hodnoty, prezentuje ho. Podobne ako A. Szirmay usiluje sa zachytiť a vyjadriť jedinečnosť a hodnoty tejto uzatvorenej society, používajúc pritom humor ako cestu, ktorá má uľahčiť recepciu: „*lebo hoc si náš zeman pohalaškuje, hoci si požartuje, hoci si tu i tu uchlipne, je predsa vždy dobrý, priateľský, dobrosrdečný. Nehaňte mi teda ani toho, ani toho, však niet človeka pod slncom, čo by bol bez škvrny! A tak i teraz zavolať Šándora na hajdúcha: „Palo, hybaj ta za jeho milosťou pánom Lajošom a polož ho do trávy, nech sa v nej vyspí““* (*Reštavrácia*, Kalinčiak 2009: 263).

Ďalším prvkom, ktorý svedčí o Kalinčiakovom zámere stabilizácie i iniciácie obrazu zemanov, je opakované, signifikantné nadužívanie definičných senčencií, stereotypizačných formulácií typu „každý zeman...“, „žiaden zeman...“. Podobných výrokov je v priereze jeho tvorby mnoho, na ilustráciu postupu uvádzam niekoľko príkladov:

21 O svojom zjednotení so zemianstvom na osobnostnej rovine vypovedá J. Kalinčiak aj vo *Vlastnom životopise*, „cvičil som sa v cnostiach kortešských i vpil som do seba spôsob zmyšľania nášho zemianstva“ (Kalinčiak 2009: 407).

„Každý uhorský zeman bol povolaný rozmyšľať o takých veciach i bol ako bezprostredný volič úplne presvedčený, že je jeho najsvätejšou povinnosťou dbať na to, aby voľba kráľa vypadla k najväčšiemu osohu krajiny“ (Milkov hrob, Kalinčiak 2009: 48).

„v Uhorskej krajine vyzerať jedna stolica akoby druhej z oka vypadla, a zemianstvo je v nej také dôverné ako v druhej, vie halaškovať, kortešovať v jednej ako druhej a v každej bez rozdielu má to povedomie, že takých dobrých kamarátov nenájdeš na celom svete ako v Uhorskej krajine“ (Reštavrácia, Kalinčiak 2009: 194).

„Ako každý uhorský zeman bol som i ja náruživý polovník“ (Orava, Kalinčiak 2009: 315).

„Jeden zeman ako druhý“ (Orava, Kalinčiak 2009: 319).

Kalinčiakova generalizácia zemianskeho obrazu graduje v porevolučných rokoch a najvýraznejšie sa prejavuje v jeho poslednej próze *Orava*.²² Typizácia a generalizácia môžu súvisieť aj so spomínaným žánrom obrazu, pri ktorom sa prozaik mohol opierať o uhorskú paradigmu. Generalizácia sa zároveň považuje za stabilizačný postup, ktorý slúži na upevnenie hraníc istej skupiny. Pokus mohol byť nasmerovaný primárne na zemanov, ktorým mal uľahčiť stotožnenie sa so slovenskosťou na báze sebaidentifikácie a vedomia, že hodnoty, ktoré sú im blízke, sú zastúpené takisto v slovenskej kultúre. Sekundárne možno uvažovať o vytvorení kontratypu k modelu ľudovosti, ako ho presadzoval Ľudovít Štúr, ktorý sa výrazne upieral na nepriviligované vrstvy a zemanov vylučoval z národnej komunity. Zemiansky obraz Kalinčiaka možno považovať za pokus o predstavenie jeho kladných hodnôt a odkrytie vnútorného systému, čiže o zasvätenie slovenských čitateľov, ktorí do tejto skupiny nepatrili.

Kalinčiakov obraz uhorského zemana, ktorý sa „nerád dá zahanbiť, a hoc je chudobný, ale priateľ dobrý“ (Reštavrácia, Kalinčiak 2009: 231), je nostalgickým pohľadom do zaniknutého času, keď sa prejavovala svornosť a všetci boli priateľmi. V kontexte života autora, ktorý zažil turbulentné priateľstvá s L. Štúrom a J. M. Hurbanom, má akcentovanie svornosti a priateľstva osobitú výpovednú hodnotu o životných prioritách.

Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 1/0315/21 *Poetika slovenskej prózy 18. – 20. storočia 2*. Zodpovedný riešiteľ: prof. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD. Doba riešenia 2021 – 2024.

Pramene

- KALINČIAK, Ján, 1960. *Knieža liptovské*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- KALINČIAK, Ján, 1963. *Pút' lásky*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- KALINČIAK, Ján, 1965. *O literatúre a ľuďoch*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- KALINČIAK, Ján, 1975. Svätý Duch. In *Kalinčiak I. Bozkovci. Milkov hrob. Pút' lásky. Mládenec slovenský. Srbianka. Svätý Duch. Knieža liptovský*. Bratislava: Tatran, s. 275–309.
- KALINČIAK, Ján, 2009. *Reštavrácia a iné*. Výber zostavil, komentáre, vysvetlivky, kalendárium života a diela a doslov napísal René Bilik. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV. ISBN 978-80-8101-275-4.
- SZIRMAY, Antal, 1804. *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum*. Budín.

22 Ústredným konfliktom románu *Orava* je nesvornosť zemanov. J. Kalinčiak v ňom používa vysoký počet generalizujúcich charakteristík zemianstva. V ideovom pláne diela môže ísť o poukázanie na nezmyselnosť nesvornosti, ktorá spôsobuje utrpenie a rozvrat, hoci sú všetci zemanovia v podstate identickí.

Literatúra

- A *MAGYAR irodalom története III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, 1965. Ed. Pál Pándi. Budapest: Akadémiai Kiadó. ISBN 963-05-1642.
- BÍLIK, René, 2008. *Historický žáner v slovenskej próze*. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV. ISBN 978-80-8101-137-5.
- BÍLIK, René, 2010. Interpretáčna sonda do „obrazov z nedávných čias“ (Ján Kalinčiak: Reštavrácia). *Slovenská literatúra*, roč. 57, č. 5, s. 429-437. ISSN 0037-6973.
- BÍLIK, René, 2011a. Intriga, sprisahanie, riskantná láska a „tendencia národná“. Jozef Miloslav Hurban: Olejkár (1846). In *Sondy do slovenskej literatúry 19. storočia*. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, s. 170-185. ISBN 978-80-8101-568-7.
- BÍLIK, René, 2011b. Smiech ako ironická alternatíva romantickkej smrti. Ján Kalinčiak: Reštavrácia (1860). In *Sondy do slovenskej literatúry 19. storočia*. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, s. 218-230. ISBN 978-80-8101-568-7.
- BRIGOVÁČZ, László, 2010. A gömöri eset. *Történeti tanulmányok*, roč. 18, s. 125-142. ISSN 1217-4602. Dostupné online http://epa.oszk.hu/03200/03254/00006/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2010_18_125-142.pdf
- CSÖRSZ RUMEN, István, 2010a. A magyarság toposai Szirmay Antal műveiben. In JANKOVICS, József – NYERGES, Judit, ed. *Irodalom, nemzet, identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23. – 26.) elhangzott előadások*. Budapest: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, s. 30-42. ISBN 978-963-87595-5-9.
- CSÖRSZ RUMEN, István, 2010b. Szirmay Antal és a szájhagyomány. In SZEMERKÉNYI, ÁGNES, ed. *Folklor és nyelv. Folklor a magyar művelődéstörténetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 277-296. ISBN 978-963-05-8971-0.
- DEGRÉ, Alajos, 1974. Pálóczi Horváth Ádám és az 1818. évi zalai tisztújítás. *Zalai Gyűjtemény*, roč. 2, s. 43-69.
- DUSÍK, Anikó, 2014. Ahol az utak összeérnek. Ján Kalinčiak prózája és a magyar irodalom. In *Nova Posoniensia IV*. Bratislava: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram, s. 237-258. ISBN 978-80-8101-849-7.
- DUŠÍKOVÁ, Anikó, 2020. Kalinčiak v Uhorsku – motív ako signál kontextu. *Slovenská literatúra*, roč. 67, č. 2, s. 105-114. ISSN 0037-6973.
- HALÁSZ, Iván, 1998. Ján Kalinčiak. Slovanskosť, slovenskosť a uhorský patriotizmus. In KÄFER, István, ed. *Rudnay Sándor és kora*. Ostrihom – Trnava: Rudnay Sándor Kulturális és Városvédő Egyesület – Spolok Svätého Vojtecha. ISBN 80-7162-232-X.
- CHMEL, Rudolf, 1972. *Literatúry v kontaktoch*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- KÁŠA, Peter, 2011. Stredoeurópske súvislosti v slovenskej romantickkej historickej próze. *Porómania*, roč. 9, č. 9, s. 190-198. ISSN 1733-165X.
- KLISKÝ, Rudolf, 1946/1947. K otázke pookadiel v Kalinčiakovej Reštavrácii. *Litteraria Historica Slovaca*, roč. 1/2, s. 134-147.
- MAGYARORSZÁG vármegyéi és városai (Magyarország monografiája). A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közmívelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. 8. zväzok. Gömör-Kishont vármegye*, 1903. Ed. Samu Borovszky. Budapest: Apollo Irodalmi Társaság.
- MÁRÁZ, Andrej, 1936. *Ján Kalinčiak*. Martin: Matica slovenská.
- SMITH, Anthony D., 2008. *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*. Oxford: Blackwell Publishing. ISBN 978-1-4051-7798-6.
- SZERB, Antal, 1935. *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Révai.
- SZIKLAY, László, 1963. Utószó. In KALINČIAK, Ján. *Tisztújítás*. Preklad György Bobvos. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- ŠTEVČEK, Ján, 1989. *Dejiny slovenského románu*. Bratislava: Tatran. ISBN 80-222-0036-0.
- TARNAI, Andor, 1969. *Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mgr. Marta Fülöpová, PhD.
Katedra slovenskej literatúry
a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity
Komenského
Gondova 2
811 02 Bratislava 1
Slovenská republika
E-mail: marta.fulopova@uniba.sk